

AXLOQ VA QONUN: KONFUTSIY VA LEGIZM NAZARIYALARINING DAVLAT BOSHQARUVIDAGI ROLI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2025-26-485-492>

Ikramova Iroda Rixsivayevna

Falsafa fanlari bo'yicha PhD, dotsent

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,

Sharq falsafasi va germlenevtika kafedrası

irodasadoyi@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Konfutsiychilik va legizm ta'limotlarining davlat boshqaruvi tushunchalarini qiyosiy tahlil qilinadi. Bu ikki maktab ham o'z vaqtida obro'li, dolzarb edi va asrlar o'tib, XXI asrda ham shunday bo'lib qolganligi, bu maktablarning g'oyalari faqat nazariy emas, balki amalda, real davlat qurilishi jarayonida foydalanilganligi ko'rib chiqiladi. Shunindek, m.a. III asrda imperator Sin Shixuan boshchiligida legistlar tomonidan konfutsiychilarning jismoniy yo'q qilinishi, keyinchalik, Xitoy imperiyasining davlat qurilishida ikkala ta'limot bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lishiga olib kelishi hamda har ikkala maktab ham turli tomonlardan va qarama-qarshi nazariy yondashuvlarga asoslangan bo'lsalar ham, ikkisi ham mamlakatni birlashtirishning umumiy vazifasini hal qilganliklari yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Konfutsiychilik, legizm, ideal davlat, axloq, qonun, globallashuv, siyosat, madaniyat.*

Abstract. *This article provides a comparative analysis of the concepts of state governance of the teachings of Confucianism and Legalism. It is considered that both schools were authoritative and relevant in their time, and that they remained so after centuries, in the 21st century, and that the ideas of these schools were used not only theoretically, but also in practice, in the process of building a real state. Thus, the physical extermination of Confucians by the Legalists under the leadership of Emperor Xin Shih-hwan in the 3rd century AD led to the fact that both teachings were closely interconnected in the state building of the Chinese empire, and that although both schools were based on different sides and opposing theoretical approaches, both solved the common task of unifying the country.*

Keywords: *Confucianism, Legalism, ideal state, morality, law, globalization, politics, culture.*

Kirish. Ideal davlat qanday bo'lishi kerak va unda yashovchi odamlar qanday boshqariladi, degan savollar hech qachon o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Yevropa an'alarida, Aflotunning davridan boshlab amaliy va sof nazariy jihatdan ularga javob berishga ko'p urinishlar qilingan. Hattoki undan avvalroq ham bu borada fikrlar mavjud bo'lgan, faqatgina ularning yozma manbalari topilmaganligi tufayli, biz ularni sof nazariy deya olmaymiz. Aflotun bu mavzuga bag'ishlab asarlar yozganligi barchamizga ayon.

Bu muammolar va ularning yechimlari qadimgi Xitoy mutafakkirlariga ham xos bo'lganligi e'tiborlidir. Xususan, Qadimgi Xitoyning ikkita yirik maktabi - qonunga "ixtiyoriy rioya qilish" an'anasini rad etgan, odamlar faoliyatini qat'iy tartibga solish tarafdori bo'lgan legistlar hamda rasmiylashtirilgan qonunni rad etgan, an'anaga tayangan konfutsiychilarning ta'limotlarida ham ifodalangan.

Usullar. Mazkur maqolada analiz, sintez, tizimlilik, qiyosiy tahlil, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanildi. Konfutsiylik va legizmning davlat boshqaruvida tutgan ahamiyati birma-bir analiz qilinib, sintez qilindi. Erishilgan natijalar asosida bu ikki yo'nalishning ahamiyati qiyosiy tahlil qilinib, Xitoy jamiyati rivojida o'rni aniqlandi.

Natijalar va mulohaza. Umuman olganda, "Konfutsiy qotillik va majburlashning g'ayriinsoniy va qonli davrida insoniylikka, inson o'zida jamlagan barcha yaxshiliklarga chaqirgan. Buning asosini u faol foydalanadigan jen ("insonparvarlik") va li ("qoidalar", "odob") tushunchalari tashkil etadi" [5;201]. Biroq ular umuman maqsad sifatida emas, balki insonparvarlikdan yiroq, eski aristokratik hokimyatlar qarshiligini sindirishga, tarqoq saltanatlarni o'zining nozik rahbarligi ostida imperiyaga birlashtirishga qodir hukmdor hokimiyatini mustahkamlash vositasi sifatida qaraladi.

Shunga ko'ra, Konfutsiy o'z oldiga mamlakatni birlashtirish zarurligini asoslash vazifasini qo'ymasdan, "Yashasin imperator!" ruhidagi shiorlar to'plamini taklif qiladi. Konfutsiy kontseptsiyasida markaziy o'rinni oliyanob er – szyun szi ta'limoti egallaydi. Olijanob er – bu samoviy imperiyaning barcha aholisi taqlid qilishi kerak bo'lgan xulq-atvor namunasidir. U xuddi shu narsaning tashuvchisi - axloqiy tamoyillar va odob normalari tizimidir. Uning ma'nosi juda katta bo'lib, bunga ajdodlarni va ayniqsa ota-onalarni hurmat qilish, insonparvarlik va eng avvalo, qarindoshlarga muhabbat, kattalarni hurmat qilish va ularga bo'ysunish, halollik, samimiylik, ichki o'zini o'zi yaxshilashga intilish va boshqalar kiradi. Konfutsiyning ta'kidlashicha, har bir kishi oliyanob er bo'lishi mumkin, hamma narsa insonning o'ziga bog'liq. Ta'lim mansabdor shaxs sifatida martaba uchun keng imkoniyatlar ochdi va faqat oliyanob odamlar orasidan davlat rahbari paydo bo'lishi mumkin edi va u boshqaruv apparati vakillari sifatida ularga tayanishi kerak

edi. Bu yerda biz Konfutsiyga hurmat ko'rsatishimiz kerak, chunki u shunday degan: "Olijanob kishi asbob emas" [5;201]. Boshqacha qilib aytganda, u mutafakkir uchun yuksak axloqiy, mustaqil maslahatchi – eng yuqori darajadagi professionallik maqomini belgilaydi. Ular aytganidek, biz hech qachon orzu qilmaganmiz ...

Konfutsiy shaxsning ideal modelini davlatning ajralmas elementi sifatida barkamol jamiyat yaratishning kaliti deb bilgan. Uning jamiyati davlatga qarshilik ko'rsata olmadi, chunki ular umumiy qadriyatlar bilan bog'liq edi, lekin ma'lum darajada u nazorat funktsiyalarini bajara oldi. "Agar yuqorida "Li" tamoyillari buzilgan bo'lsa, jamiyat ularga passiv bosim o'tkazishi mumkin edi. Jamiyatning axloqiy tamoyillari siyosatga ham ta'sir etdi. Aynan axloqning siyosat bilan birlashishi keyinchalik legistlarning kuchli qarshiliklariga sabab bo'ldi" [3;5].

Konfutsiy qonun oldida umumbashariy tenglikni shaxsga nisbatan zo'ravonlik deb biladi. Uning fikricha, yuqoridan zo'rlik bilan yuklangan hamma narsa yuzaki idrok qilinadi va odamlarning qalbiga yetib bormaydi, shuning uchun samarali faoliyat ko'rsatishga qodir emas: "Agar qonunga asoslangan hukumatni [yozib] odamlarga ko'rsatma bersangiz, tartibni [jazo bilan] tahdid qilinsa, odamlar jazodan qochadi va sharmandalik hissini yo'qotadi. Agar sen xalqqa fazilatga asoslangan hukumatni [qo'llash bilan] nasihat qilsang va tartibni [qo'llash] bilan saqlasang, [odamlarda] uyat hissi paydo bo'ladi va ular itoatkor bo'lib qoladilar" [5;228-229].

Konfutsiy "oila – davlat" tushunchasi asosida birlashishni boshlashni taklif qiladi. Ushbu model doirasida davlat otalar va bolalardan iborat "katta oila"ning o'xshashidir. Fuqarolar va hokimiyat o'rtasidagi munosabatlar ta'lim sifatida tartibga solingan. Davlat arboblari "barcha oilalarning otalari" sifatida o'ziga xos rol o'ynagan va shunga mos ravishda o'zini tutishi kerak edi. Fuqarolar va xo'jayinlar o'rtasidagi bunday munosabatlar (armiyaga nisbatan) Sun Szi (mil. avv. 544-496) tomonidan Konfutsiy asoslari va Daosizm dialektikasini birlashtirgan "Urush san'ati" risolasida yaxshi ochib berilgan. Harbiy rahbar: "Agar siz askarlarga sevimli o'g'illaringizdek munosabatda bo'lsangiz, ular itoatkor bo'lishadi" tamoyilidan kelib chiqadi. Bayonotda shunday deyilgan: "Askarlarga o'z farzandlaringizdek munosabatda bo'ling - ular sizni "eng tor vodiylar" (tog' daralari)ga kuzatib boradilar; ularga o'g'illaringizdek qarang va ular oxirigacha siz bilan birga bo'lishadi" [7;157]. "Bu jihatdan Kun Szi (Konfutsiy) va Sun Szining fikri bir xil: o'g'illariga yomonlik tilagan otalar bo'lmagani uchun, otalariga qarshi chiqadigan o'g'illar ham yo'q" [6;5].

Bundan tashqari, agar odamlar bitta katta oilaning a'zolari bo'lsa, ularni urushda o'ldirishning ma'nosi yo'q. Sun Szining so'zlariga ko'ra, muvaffaqiyatli harbiy rahbar o'zining va boshqa askarlarining hayotini kam xarajat qilib, uzoq davom etgan urushlardan qochib, dushman hududini vayron qilmasdan g'alaba

qozonadi. “Dushman mamlakatini omon va osoyishta saqlash yaxshidir... Shuningdek, butun qo’shinni qo’lga olish... vayron qilishdan ko’ra yaxshiroqdir... Binobarin, janglar va qo’lga olishlarni harbiy harakatlarning eng oliy mahorati deb bo’lmaydi; bunday mahorat dushman qo’shiniga jangsiz taslim bo’lishdir” [7;26]. Garchi bu printsip har doim ham amalda qo’llanilmasa ham, “varvarlar” (Xitoy atrofidagi xalqlar) uchun kamroq tarqalgan bo’lsa ham, u harbiy harakatlarni ma’lum darajada insonparvarlashtirishga yordam berdi.

Munosabatlar tizimida imperator o’z adolatini tasdiqlovchi o’ziga xos “samoviy mandat”ga ega bo’lgan, ammo o’zboshimchalik tufayli yo’qotishi mumkin bo’lgan boshqaruv usullarining sodiqligining kafolati bo’lgan “osmon o’g’li” sifatida ishlaydi. Konfutsiy ancha demokratik edi, an’analar kuchiga murojaat qilib, u mamlakatda yashovchi xalqlarning qoidalarini davlatning qadriyati va faxri deb e’lon qildi va qat’iy (qog’ozda yozilgan) qonunni ma’qullamadi. Buni Konfutsiyning “Lun Yuy” kitobidagi quyidagi so’zlaridan biri bilan baholash mumkin: “Agar siz xalqni qonunlar bilan boshqarsangiz va jazolar orqali tartibni saqlasangiz, odamlar (jazolardan) qochishga intiladi va uyat his qilmaydi. Agar siz xalqni ezgulik bilan yetaklasangiz, marosim orqali tartibni saqlasangiz, xalq uyatni bilib, o’zini isloh qiladi” [5;42]. Konfutsiychilikdagi axloq – qonundir. Konfutsiy hukmdorni yaxshilikka chorlab: “Nega davlatni boshqarayotganda odamlarni o’ldirish kerak? Yaxshilikka intilsang, xalq yaxshi bo’ladi” [4;161], deb aytadi.

Shuni ta’kidlash kerakki, Konfutsiy dogmalarga tayanib qolgan emas, chunki u marosimlarni o’zgarmas marosim shakli sifatida emas, balki rivojlanayotgan madaniy an’ana sifatida ko’radi. Shuning uchun aytishimiz mumkinki, an’ana kuchi bilan mutafakkir go’yo o’zi mutlaqlashtiradigan “qonun ruhi”ni anglatadi. Bundan tashqari, davlatning “katta oila” kontseptsiyasi doirasida bunday yondashuv savollar tug’dirmaydi, chunki ular rasmiy ravishda belgilangan tartib (an’ana), xulq-atvor standartlarini belgilaydigan va ularga intuitiv ravishda rioya qilmaydigan oilalarni tasavvur qilish qiyin.

Konfutsiylik fazilatli yetakchilikni ta’kidlaydi: “Hukumatni fazilatga muvofiq olib boring va u o’z o’rnida turgan Shimoliy yulduzga o’xshaydi va boshqa barcha yulduzlar unga ergashadilar” [2;20].

Konfutsiychilikning ta’kidlashicha, fazilatli rahbarlar o’zlarining manfaatlarini qondirishni istamaganliklari hamda adolat va marosimlarga muvofiq yo’l tutganliklari uchun ideal yetakchilik natijalariga erishishlari mumkin. Konfutsiy fazilatlariga fidoyilik, ezgu maqsadlarga intilish, munosabatlarga sodiqlik, asosiy boshqaruv vazifalariga to’liq kirishish, boshqalarning his-tuyg’ulariga hamdardlik va umumiy manfaatlar uchun tinimsiz ishlashga tayyorlik, oila a’zolariga yaxshi munosabatda bo’lish va xizmat qilishga tayyorlik – shohga sodiqlikka kiradi.

Hokimiyatga bo'ysunish va marosimlarni hurmat qilish konfutsiylikdagi muhim fazilatlardir. Konfutsiyning fikricha, agar rahbarlar marosimlarga sodiqlik bilan amal qilsalar, odamlar amaldorlarga ko'proq ergashishadi. Konfutsiydan ilhomlangan rahbarlar mamlakatga yoki qirolga foyda keltiradigan uzoq muddatli manfaatlar uchun tinimsiz harakat qilish orqali o'zlarining sodiqligini aks ettiradilar. Daoizmdan keskin chiqib, Konfutsiy mehnatsevarlik etikasiga yuqori baho berdi. Vaziyatlar ideal bo'lmagan taqdirda ham, olijanob insonlar o'z maqsadlariga erisha olmasligini bilsalar ham, mehnatni o'z-o'zidan olijanob maqsad sifatida ko'rib, tirishqoqlik va sadoqat bilan ishlashlari kerakligini aytdi. Konfutsiy talabalarni o'zlarining yuksak g'oyalarini amalga oshirishlari uchun davlat lavozimlarini egallashga undagan.

Konfutsiyning davlat boshqaruvi kontseptsiyasini umumlashtirib ko'ramiz. Davlat - bu oila bo'lib, unda hukmdor bolalarni tarbiyalayotgan mehribon va g'amxo'r otaning o'xshashidir. Itoatkorlikka o'z qo'l ostidagilar ustidan hokimiyatdagilar tomonidan adolatli boshqaruvning shaxsiy namunasi orqali erishiladi. O'rnatilgan tartibni takrorlash hozirgi zamonning innovatsion elementlarini o'tmish naqshlariga "moslashtiruvchi" marosimlar tizimi orqali sodir bo'ladi.

Biroq, o'zining jozibadorligi va Qadimgi Xitoyda yashovchi xalqlarning an'analarning bag'rikengligiga qaramay, konfutsiychilik tarafdorlari vaqtincha mag'lub bo'lishdi. Buning sababi, mamlakatni boshqarishda aniq qonunlar yo'q edi. Mamlakatga malakali qonun ijodkorligi kerak edi, chunki busiz davlat turli-tuman qabilalar to'plamidan boshqa narsa bo'lmay qoldi. Bunda umumiy qoidalarning moddiy qobig'i sifatida shakl kerak edi. Bu qonunchilikning asoschisi Shan Yan tomonidan taklif qilindi. U radikal harakat qiladi va qonunni uning ruhisiz mutlaqlashtiradi.

Shan Yan turli vaziyatlarga duch keldi, shuning uchun uni hukumatning axloqiy tamoyillari emas, balki kuchsizroq qo'shnilarni o'ziga singdirish orqali davlatni mustahkamlash va kengaytirish qobiliyati qiziqirdi. U qishloq xo'jaligini rivojlantirishga alohida e'tibor bergani bejiz emas, chunki uning ko'plab tub siyosiy yo'riqnomalarini amalga oshirish g'alla muammosini muvaffaqiyatli hal etishga bog'liq edi. Gap, birinchi navbatda, boshqaruv tizimini qayta qurish haqida bormoqda, chunki to'liq g'azna tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan yangi byurokratik apparatni yaratish qirollik saroyi xarajatlarini o'n barobar oshirishi kerak edi. Bu tashqi siyosatning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ham anglatardi, chunki Shan Yan chaqirgan urushlar mamlakatda katta oziq-ovqat zaxiralari yaratilmaguncha mumkin emas edi. Shu sababli, "Shan Yan hali o'zlashtirilmagan yerlarni o'zlashtirishni, boshqa knyazliklardan yersiz dehqonlarni jalb qilishni,

shuningdek, o'z dehqonlarini vayronagarchilikdan qutqarishni maslahat berdi, buning uchun u hatto g'alla bilan shaxsiy savdoni taqiqlashni taklif qildi" [3;17].

Qirol oilasining iqtisodiy qudratini mustahkamlash uchun Shan Yan tabiiy resurslarni o'zlashtirishda davlat monopoliyasini joriy etishni, tegishli daromadni hukmron palataga o'tkazishni taklif qildi. Bu taklif keyinchalik Xitoy markazlashgan byurokratik davlatining iqtisodiy negizini mustahkamlashda katta rol o'ynadi, ya'ni Sin va Xan imperiyalarida tuz va temirga davlat monopoliyalari o'rnatildi.

Bu iqtisodiy islohotlarning barchasi boshqaruvning g'ayriinsoniy usullariga asoslangan edi. Shan Yanning fikricha, insonparvar qirol mamlakatni boshqara olmaydi. Hukmdor hamma uchun majburiy bo'lgan yagona qonunlarga tayangan taqdirdagina yaxshi hukumat tuzishi mumkin. Bu siyosiy harakatlar qonuni yordamida amalga oshiriladi. Hukmdor cheksiz hokimiyatga ega, u qonunlarning yaratuvchisidir va o'z qarorlarini hech kim bilan muhokama qilishga majbur emas. Hukmdorga qonunlar va axloqiy me'yorlarni buzganlik uchun jazo belgilanmaydi. Davlat rahbarining xatti-harakatlarini tanqid qilish mumkin emas edi. Mamlakat ichida faqat hukmdorga sadoqat va uning buyruqlarini bajarishdagi harakatlar insonlarga martaba ko'tarish imkonini berdi va mansab ko'tarilishda omma oxirgi o'rinda emas edi.

Shan Yan "yangi odam" yaratish istagida izchil harakatda edi. Aynan u Xitoy tarixida birinchi marta "davlat arbobi" tarbiyasiga xalaqit beradigan zararli adabiyotlarni yoqishga chaqirdi. U jamiyat a'zolarini huquqiy g'oyalardan tashqari, barcha g'oyalar va ta'limotlar ta'siridan himoya qilishni taklif qildi. Shan Yan jazo, mukofotlash va "tarbiya"ning yagona tizimini joriy etishni ommaga ta'sir qilishning eng samarali usuli deb hisobladi. U jamiyatda sodir bo'layotgan axloqiy qadriyatlarni qayta baholashdan mohirona foydalangan, hamma odamlar tabiatan ochko'z va manfaatdor ekanligini ta'kidlagan. "Shan Yan jazoni xalqni boshqarishning eng samarali usullaridan biri deb hisoblagan. U Xitoyda ilgari noma'lum bo'lgan yangi jazo konsepsiyasini ilgari surdi, jazo chorasi bilan jinoyatning og'irligi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash zarurligini inkor etdi va qirolning buyrug'ini zarracha buzgan taqdirda ham qattiq jazolash zarurligini ta'kidladi, sababi agar bunday bo'lmasa xalqni boshqarish mumkin emas, deb o'yladi" [3;18]. Albatta, Shan Yanning Xitoy xalqini oldingi o'n besh yuz yil davomida to'plangan madaniy va ma'naviy qadriyatlardan butunlay mahrum qilish istagi utopiya edi.

Shan Yan va boshqa legistlar qo'rquv va itoatkorlikni eng oliy qadriyat sifatida ilgari suradilar, ularning har birini hisobga olishning iloji yo'q deb hisoblab, ko'plab an'analarni inkor etadilar: "Jazolar qo'rquvni uyg'otsa, xalq hukmdor uchun o'ladi"

[8;130], “mayda jinoyatlarni qattiq jazolasangiz, katta jinoyatlar chiqadigan joy qolmaydi” [8;131].

Shuni ta’kidlash kerakki, legizm nafaqat sof mushohadaga asoslangan, falsafiy ta’limot, balki hokimiyatga asoslangan davlat qurilishi uchun amaliy chora-tadbirlar tizimidir. Uni sinovdan o’tkazish Sin qirolligida m.a. IV asrning o’rtalarida boshlangan. Bu qirollik hukmdorining maslahatchisi Shan Yan hukumatni tartibga solish, o’zaro mas’uliyat va denonsatsiyani kuchaytirishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirdi. U Konfutsiyga qarshi “mehr-muruvvat va xayrixohlik noto’g’ri ishlarning onasidir” va fazilatga faqat o’lim jazosi va “zo’ravonlik bilan adolat”ni qo’llash orqali erishish mumkin, degan tezis bilan chiqdi. Shan Yan hukmdor va davlat xalqni zaiflashtirishi kerak, deb hisoblardi. “Fozillar xuddi yovuzlar kabi hukmronlik qiladigan davlatda tartib hukmronlik qiladi va u muqarrar ravishda mustahkamlanadi” [8;136].

Bunday bayonotlardan xulosa shuni ko’rsatadiki, Shan Yan an’anaviy xitoylik konfutsiy etikasining asoslarini inkor etadi va buning o’rniga o’zining utilitar tizimini quradi. Unga ko’ra, har kim o’z hukmiga bo’ysunadigan davlat eng oliy qadriyatdir, undan faqat adolat kafolati bo’lgan imperator najot topadi. Huquqshunoslar davlatlar hamma joyga kirib boradigan va har kimga ta’sir qilishi mumkin bo’lgan “kasallik” kabi qo’rqishlarini xohlashadi. Mulohaza yuritishdagi shafqatsizlikka qaramay, ta’limotda demokratiya urug’i yashiringan – legistlar davrida martabalar jadvali joriy etilgan va qonun oldida tenglik o’rnatilgan.

Xulosa. Xulosa o’rnida shuni aytish mumkinki, Xitoy siyosiy madaniyatining asosiy an’analari uning tarixining qadimgi davrida shakllangan. Asta-sekin ular davlat boshqaruvi tizimi va davlat kontseptsiyasining rivojlanishi uchun asos bo’ldi. Bu Qadimgi Xitoyning tarixiy rivojlanishidagi iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy sharoitlarning natijasidir. Konfutsiychilik va legizm Xitoy xalqining siyosiy madaniyatini shakllantirishda muhim rol o’ynadi. Xususan, “Katta oila” instituti doirasida konfutsiychilik XX asrgacha rivojlandi. Bunday siyosiy madaniyatni burch, ahillik va kelishuv madaniyati deyish mumkin. Legizm esa ma’lum past-tekisliklarda rivojlansa ham Xitoy xalqi dunyoqarashiga oz darajada bo’lsa ham ta’sir o’tkaza oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Jumayev J., Ikramova I.R. Comparative Analysis of Confucians Teachings Based on Morality and Legalism Based on Legal State Administration // Texas Journal of Philology, Culture and History – Texas, 2024.
2. Watson B. The Analects of Confucius. – New York: Columbia University Press, 2007. – P. 20.

3. Берсенов В.Л. Конфуций и Шан Ян: в поисках идеального государства // Дискурс. – М., 2024. №1. – С. 18.
4. Древнекитаеская философия. Собрание текстов в 2 томах. 1-т. – М.: Мысль, 1972. – С. 161.
5. Конфуций. Лун Юй.// пер.Л.С.Переломов. – М.: Восточная литература, 2001. – С. 42.
6. Нехамкин В.А., Чжен А.О. Доктрины государственного управления конфуцианцев и легистов: сходства, отличия, уроки для современности // Гуманитарный вестник. – М., 2020. – С.5.
7. Nuritdinov, A. (2024). JADID DAVRI ADABIY MUHITIGA DOIR ASARLARDAN KORPUSDA FOYDALANISH. *COMPUTER LINGUISTICS: PROBLEMS, SOLUTIONS, PROSPECTS*, 1(1).
8. Nuritdinov, A. (2022). О ‘ZBEK TILI KORPUSI UCHUN ABDURAUF FITRATNING LINGVISTIK ASARLARINI MANBA SIFATIDA OLINISHI. *COMPUTER LINGUISTICS: PROBLEMS, SOLUTIONS, PROSPECTS*, 1(1).
9. Nuritdinov, A. S. O. G. L. (2022). O’zbek tili milliy korpusi uchun jadid tilshunoslarining lingvistik asarlarini manba sifatida olinishi. *Science and Education*, 3(4), 2048-2057.
10. Сунь Цзы. Искусство войны. – Ростов-он-Дон, 2002. – С.26.
11. Шан Ян. Книга правителя области Шан (Шан Цзюнь Шу)// Памятники письменности Востока XX. (пер.). Переломов Л.С.– М.: Ладомир, 1993. – С.156.